

רשימות ביקורת

Mine Ener, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Princeton: Princeton University Press, 2003, 193 pp.

ספרה החדש של מינה אנר בוחן את ההיסטוריה המודרנית של מצרים דרך הזווית הייחודית של האינטראקציה בין המדינה וענייה. חלקו הראשון של הספר מסתמך בעיקר על חומר ארכיוני מן הארכיון הלאומי המצרי: רשומות בתי משפט ומשטרה, תכתובות אדמיניסטרטיביות ועצומות שהגישו העניים עצמם, ומתאר את התהוות מערכת הצדקה במצרים בעשורים שלפני הכיבוש הבריטי ואת האינטראקציה בין מערכת זו ועניי מצרים. חלקו השני עוסק בשלהי המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים. הוא מבוסס בעיקר על עיתונות מקומית וזרה ומתמקד בשיח, במטפורה וברטוריקה, כדי להראות כיצד תפסו האליטה המצרית והפקידות הקולוניאלית את העניים. הדיון בהיסטוריה החברתית מרתק ומקורי ביותר, ואילו ניתוח השיח – הן הלאומי והן הקולוניאלי – מזכיר במידה רבה דיונים הקיימים בספרות המחקרית, ולפיכך חדשני פחות.

הפרק הראשון מתמקד בהתהוות מערכת הצדקה של המדינה. בפרק זה מראה אנר כיצד נוספו מנגנוני סיוע ופיקוח למנגנוני צדקה אסלאמיים ועוסמאניים קיימים, ושינו את היחס לצדקה ולעוני בחברה המצרית. עניין גובר במראה של המרחב העירוני, בניקיונו ובבטיחותו, הוליד מדיניות שונה כלפי העניים ומעורבות חדשה של המדינה בטיפול בהם. מסגדים ומוסדות וקף הומו לבתי מחסה, ונוודים וקבצנים שנתפסו ברחובות קהיר נכלאו בהם. מכיוון שבתי המחסה הללו סיפקו מזון וקורת גג, החלו עניים לבקש להתקבל אליהם. בפרק השני אנר טוענת כי יחסה של המדינה לצדקה ועוני הביאה אותה להבחנה, שלא הייתה קיימת קודם, בין הראויים לצדקה לבין אלה שאינם ראויים לה. בקהילה קטנה, כגון שכונה או כפר, אפשרה היכרות אינטימית בין חברי הקהילה לזהות את העניים הנזקקים באמת. מול מנגנון של מדינה ביורוקרטית, נדרשו העניים להוכיח שהם אכן ראויים למזון, לרפואה או לקורת גג.

הפרק השלישי מתמקד במוסד ספציפי, תְּכִית טולון – מסגד שהומר לבית מחסה – כמקרה בוחן לאותה אינטראקציה בין המדינה לענייה. אנר מוצאת עניים שנכלאו בו, ואחרים שהתקבלו אליו מרצונם; עצומות שהגישו עניים בדרישה להשתחרר ממנו, לצד בקשות להיכנס לתוכו. מאותן בקשות אנר לומדת כיצד תיארו עניים את עצמם וכיצד ניסו לשכנע את רשויות המדינה שהם אכן ראויים לסיוע. התכיה היתה מוסד שנועד לכלוא את העניים, טוענת אנר, אך אלה ניכסו אותו ואימצו אותו כקורת גג וכצורה של צדקה. חלקו הראשון של הספר מצטרף לאחד הדיונים החשובים ביותר בהיסטוריוגרפיה של מצרים המודרנית, הדיון על תהליך המודרניזציה והתחזקות המדינה המודרנית. את הדיון הזה פתח טימותי מיטשל בספרו *Colonizing Egypt* (Mitchell 1988). מיטשל אימץ את עולם המושגים של הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו ותיאר את ההיסטוריה של

ליאת קוזמא

מצרים במאה התשע עשרה כתהליך של התחזקות המדינה שהתבטא ביכולתה לכמת, לפקח ולשלוט. ח'אלד פֶּהֶמִי, בספרו *All The Pasha's Men*, אשר התמקד בצבאו של מוחמד עלי, טען שמקורותיו של מיטשל – בעיקר מקורות רשמיים וזרים – תיארו תהליך מושלם וחד-כיווני ולפיכך החמיץ הדיון את האמביוולנטיות, את המאבק וגם את אולת היד והכישלונות בתהליך המודרניזציה של מצרים במאה התשע עשרה (Fahmy 1997). לעומת מיטשל שחקר בעיקר מקורות רשמיים ותיאר תוכניות שחלקן כלל לא יצאו לפועל, התבונן פֶּהֶמִי ביום-יום של מבצעי הגיוס, עבודות הכפייה והחיסונים ההמוניים, והצביע על ההתנגדות של המגויסים לתהליך: חיילים שפצעו את עצמם כדי לחמוק מגיוס ואיכרים שנטשו את כפריהם כדי שלא להילקח לעבודות הכפייה. אצל מיטשל תהליך המודרניזציה הוא סיפורה של התחזקות המדינה המודרנית, ואילו לפי פֶּהֶמִי זהו גם סיפורם של הגברים והנשים אשר נאלצו לשלם את מחירה של המודרניזציה, ושל אלה שסירבו לשלם אותו.

אצל אנר, המודרניזציה אינה מתמצה ביזמת המדינה ובהתנגדותם של העניים, כפי שמציג אותה פֶּהֶמִי. לדבריה, לא זו בלבד שחלק מיזמות המדינה לא נדחו בידי ענייה, אלא הן אומצו ונוכסו בידיהם והם אף השתמשו בהן בדרכים שהמדינה לא חזתה מראש. תיאור יחסה של המדינה לעניים רק כמונחי של פוקו, היא טוענת, מחמיץ חלק מהתמונה, אם לא את התמונה כולה. אנר מתחילה את התיאור שלה באירוע שפוקו כינה 'הכליאה הגדולה'. זהו אירוע שהתרחש בצרפת בשנת 1656, אז נשללה חירותו של אחוז אחד מאוכלוסיית פריז. היו אלה אנשים שהסתובבו ברחובותיה ללא מקצוע, ללא מקום מגורים קבוע וללא מטרה נראית לעין: קבצנים, משוגעים ועניים. הכליאה שירתה מטרה כפולה, טען פוקו: היא פינתה את רחובותיה של פריז ממרכיבי החברה אשר איימו על ביטחונה, וגם סיפקה כוח עבודה זול וזמין. במצרים של המאה התשע עשרה, לדברי אנר, התרחש תהליך דומה. המדינה החלה לראות בעניים, בקבצנים ובאנשים אשר הסתובבו ברחובותיה של קהיר ללא מטרה נראית לעין מטרד ואף סיכון. הם הטרידו את העוברים והשבים, הם הבריחו תיירים וגם נחשבו פושעים בכוח. באותו זמן, שיוועו מפעלי הכותנה וההשקיה של מצרים לידיים עובדות, והעניים הבריאים גויסו למטרה זו. איכרים שהיגרו אל העיר גורשו לכפריהם ואילו האחרים נכלאו בבתי המחסה לתקופות של שבועות, חודשים ואף שנים. נוכחותם של העניים ברחובות קהיר לא הייתה חדשה, היא טוענת, אבל מעורבות ישירה של המדינה בטיפול בהם והבירוקרטיזציה של הצדקה והפיקוח היו תופעה חדשה. סיוע לעניים שוב לא היה חובה דתית בלבד, אלא חלק ממנגנון של מדינה מודרנית.

על מנת להבין את ההיסטוריה החברתית של מצרים, לדברי אנר, עלינו לקחת בחשבון את פעולותיהם של העניים עצמם ולא רק את המדיניות שהופעלה כלפיהם. המדינה אמנם יצרה מנגנונים של שליטה ופיקוח, אך אנשים מצדם השתמשו בהם

רשימות ביקורת

לצרכיהם. היא מראה כיצד קבצנים ונוודים לא נעלמו מרחובות קהיר, כי אם שבו אליה למרות מאמצי המדינה לסלק אותם משם או לכלוא אותם. יתרה מזאת, בעוד תפקידה של המדינה במשטורם של העניים גדל והלך, החלו העניים עצמם לפנות אליה מיוזמתם ולהשתמש בה לצרכיהם. בתי המחסה לא היו רק מקומות שבהם נכלאו קבצנים, הם סיפקו מזון וקורת גג; לכן החלו עניים פונים למדינה בבקשה להתקבל אליהם, ולו לתקופות קצרות. אלמנים מסרו את תינוקותיהם לבית הספר למיילדות וביקשו שיגדלו שם; עניים טופלו בבתי החולים, אשר הציעו טיפול חינם.

ייחודו של חלקו הראשון של הספר נובע בין השאר מכך שאנר ממקמת את מחקרה בתוך ההקשר העוסמאני-אסלאמי של מצרים ומציגה את השינויים שעברו עליה במאה התשע עשרה במונחים של המשכיות ולא רק במונחים של שינוי. ההיסטוריוגרפיה המצרית המסורתית מציגה את שושלת מוחמד עלי כמייסדת המדינה המצרית המודרנית וכמי שהצליחה להתנתק מהמרכז העוסמאני. את הצלחתו של תהליך המודרניזציה שעברה מצרים באותה תקופה מייחסת אותה היסטוריוגרפיה לקשר עם המערב, למשלחות סטודנטים לאירופה ולגדודים של יועצים זרים. אנר, לעומת זאת, מדגישה את מסורת הצדקה האסלאמית וגם שורה של מפעלי צדקה – כגון הסביל, העמארת (בית תמחוי) ואחרים – שמומנו באמצעות אַן־קאף, התמסדו עוד בתקופה העוסמאנית והיו הבסיס לטיפוליה של המדינה המצרית בענייה.

חשיבות מחקרה של אנר נעוץ גם בתרומתה לכתיבת ההיסטוריה של הכפיים. מספר היסטוריונים של מצרים, כגון ח'אלד פהמי, ג'ודית טאקר (Tucker) ואהוד טולידאנו רואים בעבודתם המחקרית גם ניסיון לשלב בהיסטוריוגרפיה המצרית קבוצות חברתיות שלא השאירו עדויות כתובות: עניים, איכרים, נשים ועבדים. קבוצת היסטוריונים הודים אשר כינתה את מחקרה *Subaltern Studies* העמידה בסימן שאלה את יומרתם של היסטוריונים חברתיים לכתוב את סיפורם של הכפיים (על חזונה של קבוצה זו ראו קפלן 2004; א'הנלון 2004). אחת החוקרות בקבוצה זו, גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק, טענה במאמרה המפורסם 'כלום יכולים המוכפפים לדבר?' כי מקורותינו הארכיוניים (ובמקרה ההודי אלה בעיקר ארכיונים בריטיים) משמיעים אך ורק את קולם של גברים לבנים, ודרך תיוכם אין הכפיים יכולים לדבר (ספיבק 1995). ההיסטוריונים של מצרים המודרנית מקבלים ביקורת זו, אך גורסים כי ההיסטוריוגרפיה המצרית אינה שלמה ללא סיפורם של העניים וללא התייחסות לתפקידם בעיצוב גורלם שלהם.

חלקו השני של הספר עוסק ביחסי הגומלין בין השיח הקולוניאלי והשיח הלאומי. הפרק הרביעי מוקדש למקומם של העניים בשיח הקולוניאלי. יחסה של מצרים לענייה ונוכחותם של קבצנים במרחב העירוני הוצגו, החל מספרות הנוסעים של ראשית המאה התשע עשרה וכלה בעיתונות הבריטית ובכתביה של הפקידות הקולוניאלית במפנה המאה העשרים, כהצדקה לכיבוש. קבצניה של מצרים הפכו, בעיתונות הבריטית, במאמרים

ליאת קוזמא

ובקריקטורות, למטפורה למצרים השקועה בחובות וסמלו את מעמדה בין העמים. בעוד הפקידות הקולוניאלית מצמצמת את ההשקעה של המדינה בחינוך, בבריאות ובצדקה, הסבירו אותם פקידים עצמם את שכיחות העוני במצרים בבורותם של המצרים ובאדישותם לסבלם של אחיהם, והתעלמו מתפקידה של בריטניה ככותב כובש ומאחריותה כלפי עניי המדינה ששלטו בה.

הפרק החמישי מתמקד באופן שבו הוצג העוני בשיח הלאומי המצרי. בפרק זה טוענת אנר כי בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים החלה האליטה המצרית לראות את עצמה אחראית לרווחתם של עניי מצרים. החל מסוף המאה התשע עשרה, החלו אגודות פרטיות לתפוס את מקומה של המדינה בדאגה לרווחתם של העניים. אגודות אלה התמקדו בסיוע לילדי רחוב, שכן ילדים הוצגו כעתידה של האומה ולפיכך ראויים במיוחד לטיפול ועזרה. יחסה של האליטה המצרית לעניים, טוענת אנר, שיקף במידה מרובה את השיח הקולוניאלי. העניים נתפסו כאשמים במצבם וכמתחזים המוצצים את דמה של האליטה המקומית והזרה כאחת, בדומה לאופן שבו הוצגו מצרים וענייה בשיח הקולוניאלי. בה בעת, הציגה האליטה את יכולתה לפנות את רחובותיה של העיר מקבצניה, כראיה לכך שמצרים אכן ראויה לריבונות לאומית.

לדעתי, הניתוח בפרקים ארבע וחמש פחות חדשני ומרתק מן הדיון בפרקים המבוססים על מחקר ארכיוני. טיעוניה של אנר בדבר הקשר בין השיח הקולוניאלי והשיח הלאומי מוכרים במידה רבה את טיעוניה של לילא אחמד בדבר מעמד האישה בחברה המצרית במפנה המאה העשרים. בספרה *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* לילא אחמד מראה כיצד הפקידות הקולוניאלית הציגה את מעמד האישה בחברה המצרית כראיה לכך שמצרים אינה ראויה לעצמאות לאומית ומכאן – כהצדקה לכיבוש (Ahmed 1992). שיח זה השתקף בכתיבתה של האליטה הלאומית, אשר אימצה את המודל הפטריארכלי של מעמד הביניים האירופי כאידיאל, וגינתה את מנהגי ארצם באותם מושגים, ובאותו להט, כמו הפקידות הבריטית. אימוץ המודל האירופאי, אשר כלל משפחה גרעינית המבוססת על נישואים של אהבה, נתפס בעיני האליטה כצעד הכרחי לקראת עצמאות לאומית. מבחינה זו, טיעוניה של אנר אינם חדשים, ונושא העוני הוא אך דוגמה לאותה טענה.

למרות שפרקי הספר שונים מאוד באופיים ובתרומתם המחקרית, זהו אחד הספרים החשובים ביותר שיצאו לאור בשנים האחרונות בחקר המזרח התיכון המודרני. *Managing Egypt's Poor* קורא תיגר על שאלות יסוד בהיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון המודרני, כגון טיבו של תהליך המודרניזציה וחלקם של המוכפפים בהיסטוריה שלהם עצמם. הוא משלב תקופות שבדרך כלל נדונות בנפרד, דהיינו התקופה הטרנס-קולוניאלית והתקופה הקולוניאלית, וגם מקורות שבדרך כלל נדונים בנפרד – מקורות ארכיוניים לצד עיתונות וספרות נוסעים. שילוב זה כשלעצמו הוא אמיץ, והופך את הספר לחיבור מרתק.

רשימות ביקורת

ביבליוגרפיה

- או'הנלון, רוזלינד, 2004. 'שיקום הסובייקט, לימודי כפיפים והיסטוריות של התנגדות בדרום אסיה הקולוניאלית', ג'מאעה 12: 151-198.
- ספיבק, גיאטרי צ'קוורטי, 1995. 'כלום יכולים המוכפפים לדבר?', תיאוריה וביקורת 7: 31-66.
- קפלן, סם, 2004. 'אודיסאה הודית: אסכולת ה־Subaltern, מהיסטוריה חברתית ללימודי תרבות', ג'מאעה 12: 135-149.
- Ahmed, Leila, 1992. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, New Haven: Yale University Press.
- Fahmy, Khaled, 1997. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell, Timothy, 1988. *Colonising Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Toledano, Ehud R., 1990. *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tucker, Judith E., 1985. *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.